

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.955-057.875:159.9.07
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-4-1

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИВЕРГЕНТНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ – МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Андрійчук Іванна Петрівна,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

ivanna.andriychuk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8668-0179

Мета. Метою статті є теоретичне обґрунтування й емпіричне дослідження особливостей дивергентного мислення студентів-психологів. У статті здійснено психологічний аналіз наукових підходів сучасних учених до проблеми креативного мислення майбутніх психологів. Визначено роль дивергентного мислення у професійному становленні психолога.

Методи. Із метою дослідження креативного мислення використано тест вербальної креативності (RAT) С. Медніка (адаптація А. Вороніна, дорослий варіант), тест творчого мислення Е. Торренса «Фігурна форма», опитувальник креативності Д. Джонсона, тест Дж. Гілфорда (модифікований), спостереження, кореляційний аналіз.

Результати. Подано структуру дивергентного мислення. Виявлено, що дивергентне мислення слугує засобом самовираження, відповідає за створення оригінальних ідей, є важливим елементом творчої діяльності. Проаналізовано креативний потенціал мислення як професійно важливу якість психолога. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей дивергентного мислення майбутніх психологів. Виявлено, що за показниками швидкості та гнучкості переважають середній і низький рівні продуктивності мислення в обстежуваних студентів, що свідчить про невміння продукувати ідеї в нестандартних ситуаціях, низьку здатність до створення словесно сформульованих ідей, інертність або недостатню мотивованість студентів. За показниками оригінальності простежується низька інтелектуальна активність. На основі даних кореляційного аналізу виявлено високий рівень взаємозв'язку між показниками швидкості та гнучкості, гнучкості й оригінальності творчого мислення.

Висновки. Результати аналізу особливостей дивергентного мислення студентів – майбутніх психологів свідчать про те, що для більшості досліджуваних характерний середній рівень розвитку креативності, що виступає як прояв і як показник рівня творчого мислення особистості, як один із ключових чинників професійного становлення майбутнього психолога.

Ключові слова: креативність, творче мислення, оригінальність, ініціативність, швидкість, гнучкість, майбутній психолог, професійна діяльність.

EMPIRICAL RESEARCH OF PECULIARITIES OF DIVERSENT THOUGHT OF STUDENTS – FUTURE PSYCHOLOGISTS

Andriychuk Ivanna Petrivna,

Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of Applied Psychology Department

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

ivanna.andriychuk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8668-0179

Purpose. The purpose of the article is theoretical grounding and empirical study of features of divergent thinking of psychologists students. The article deals with the psychological analysis of the scientific approaches of modern scientists to the problem of creative thinking of future psychologists. The role of divergent thinking in the professional development of a psychologist is determined.

Methods. For the purpose of the study of creative thinking we used the test of verbal creativity (RAT) by S. Mednik (adaptation by A. Voronin, adult version), the test of creative thinking of E. Torrens "Figured form", the questionnaire of creativity of D. Johnson, the test of J. Guilford (modified), observations, correlation analysis.

Results. The structure of divergent thinking is presented. It is revealed that divergent thinking serves as a means of expression, is responsible for the creation of original ideas, and is an important element of creative

activity. The creative potential of thinking as a professionally important psychologist quality is analyzed. The results of empirical study of the features of divergent thinking of future psychologists are presented. It was found that in terms of speed and flexibility, medium and low levels of thinking productivity in the surveyed students prevail, which indicates a lack of ability to produce ideas in non-standard situations, low ability to generate verbally formulated ideas, inertia or lack of motivation of students. In terms of originality, low intellectual activity is evident. Correlation analysis shows a high degree of correlation between speed and flexibility, flexibility and originality of creative thinking.

Conclusions. The results of the analysis of the features of divergent thinking of students – future psychologists show that for the majority of the examinees there is a characteristic average level of development of creativity, which acts as a manifestation and as an indicator of the level of creative thinking of the individual, and one of the key factors of professional development of the future psychologist.

Key words: *creativity, creative thinking, originality, initiative, speed, flexibility, future psychologist, professional activity.*

Вступ

Для сучасного етапу розвитку суспільства характерне досить динамічне зростання знань у всіх сферах людського життя, що потребує застосування нових підходів до їх усвідомлення, засвоєння й ефективного використання, які полягають у переосмисленні ролі підготовки фахівців сучасного покоління. У плануванні професійного та життєвого шляху звертає на себе увагу творчий аспект. В уявленні людини не існує готової моделі цього шляху, вона змушена діяти без опори на досвід чи приклади, тому що соціально-економічні умови та засоби досягнення цілей завжди унікальні, якогось алгоритму дій щодо реалізації професійних планів не існує взагалі. Однак розв'язання завдань, пов'язаних із плануванням професійної кар'єри та професійної самореалізації, можливе через розвиток усвідомлення особистісного ставлення до себе, до професійної діяльності, уміння розробляти альтернативні професійні сценарії, підвищення професійної активності, посилення «авторства» свого професійного життя, визначення нового сенсу професійної діяльності, узгодження амбівалентних відношень і настанов, передбачення можливих труднощів.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й емпіричному вивченні особливостей прояву дивергентного мислення студентів-психологів як показника розвитку професійного становлення майбутнього психолога.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Професійна діяльність психолога значною мірою, як це зазначають фахівці (Н. Дунаєва, Н. Макаренко, А. Маркова, Р. Овчарова, Н. Пов'якель, О. Саннікова, Т. Яценко й ін.), базується на знанні психологічної сутності процесів та явищ, розвинутій інтуїції, особистісному досвіді, активному пошуку новаторських підходів та інноваційних технологій, пізнавальній і особистісній ініціативі, високорозвиненому інтелекті, а також на творчому, або креативному потенціалі особистості.

У процесі проведення аналізу структури особистості психолога чимало науковців акцентують увагу на креативності та креативному потенціалі мислення як професійно важливій складовій частині та якості висококваліфікованого фахівця (М. Бадалова, Н. Завініченко, Н. Пов'якель та ін.). «Креативне мислення» і «креативність» є складними, багатоаспектними поняттями психології творчості.

Зважаючи на суперечливість різних думок щодо проблеми дивергентного мислення, ми вважаємо очевидною перевагу ототожнення креативного мислення з дивергентним. На цьому наполягають багато науковців (О. Григоренко, Б. Кочубей, Н. Пов'якель, Дж. Гілфорд, Е. Торренс), вважаючи його основними параметрами швидкість, гнучкість, оригінальність, розробленість.

Аналіз різних підходів до розуміння творчого мислення детермінує дослідників акцентувати увагу на трактуванні дивергентного і конвергентного мислення. За Дж. Гілфордом, дивергентне мислення – це мислення, завдяки якому виникають оригінальні рішення, тобто це процес, який одночасно йде в декількох напрямках. Він менш обмежений заданими фактами, допускає зміни шляхів вирішення проблеми, відходить від логічної послідовності та приводить до несподіваних висновків, результатів і декількох альтернативних рішень.

Креативність виступає одним із ключових чинників професійного становлення майбутнього психолога, його усвідомлення та розвитку, як у професійному спілкуванні, так і у вирішенні професійно-психологічних завдань, є унікальним утворенням на межі особистісної й інтелектуальної сфери особистості, що виступає водночас проявом і показником рівня творчого мислення особистості. Дослідження проблеми дивергентного мислення у студентів – майбутніх психологів дозволяє застосувати комплексний підхід до вивчення креативності на етапі їхнього професійного становлення.

В. Рибалка зазначав, що для особистості, яка прагне творити, характерні оригінальність, ініціативність, висока самоорганізація та надзвичайна працелюбність. Творча особистість задовольняється не стільки результатом, скільки самим процесом роботи (Рибалка, 2013).

К. Юнг розглядав прагнення до творчості як частину базової енергії лібідо. У самому ж феномені творчості він бачив прояв архетипів колективного несвідомого, пропущених крізь призму індивідуального досвіду і сприйняття творця. Психологи-гуманісти (Г. Олпорт, А. Маслоу) вважали початковим джерелом творчості мотив особистісного зростання. За А. Маслоу, це потреба в самоактуалізації, повній і вільній реалізації своїх здібностей і життєвих можливостей (Саннікова, 2013).

Д. Богоявленська розглядає креативність як ситуативно нестимульовану продуктивну діяльність, як «здібність не лише до вищого рівня виконання будь-якої діяльності, але й до її перетворення й розвитку» (Богоявленська, 2009: 36).

Аналіз літератури із проблеми креативності показав, що поняття «креативність» можна розглядати у двох напрямках: креативність як психічний процес і креативність як творче ставлення до життя. Як відомо, модель інтелекту Дж. Гілфорда містить три складові частини: зміст, операції і результат. До операцій він відносить дивергентне мислення, а зміст може бути образним, символічним, семантичним і поведінковим. С. Меднік розглядає творчість як широту асоціацій.

Аналізуючи погляди на проблему дивергентного мислення Дж. Гілфорда, Г. Грубера, К. Тейлора, Е. Торренса, урахувавши досягнення в роботах Н. Кузьміної, В. Сластеніна, В. Загвязінського, Ю. Кулюткіна, Е. Прасолова й інших, можна дійти висновку про структуру дивергентного мислення. Вищенаведені факти дають підставу говорити про такі основні характеристики та теоретичні складові частини дивергентного мислення: цілісність і системність (здатність створювати цілісний образ); рефлексивність (усвідомлення рівня своїх особистих компетентностей); інноваційність (потреба пошуку нових рішень однієї проблеми); критичність (виявлення різного роду помилок); здатність до самовизначення в ситуації невизначеності (здатність до швидкої адаптації); гнучкість (здатність до системної перебудови мислення); продуктивність (творча активність в будь-якій діяльності). Дивергентне мислення слугує засобом самовираження, відповідає за створення оригінальних ідей, допускає, що

на одне питання може бути кілька чи навіть безліч правильних відповідей, і є найважливішим елементом творчої діяльності.

Формування креативності у студентів – майбутніх психологів є одним із пріоритетних завдань навчання у виші як важливої умови їхньої успішної професійної діяльності (Макаренко, 2007).

Важливим аспектом дивергентного мислення у професійному становленні практичного психолога є виділення його критичної спрямованості, а саме критичності мислення, тобто мислення, яке визначає вибір між альтернативами та різнопланову оцінку ситуації (Б. Блум, Дж. Макпек, Р. Енніс).

Не менш важливим критерієм творчого мислення є здатність до розумового прогнозування. Нерозривний взаємозв'язок між наслідкуванням, неперервністю психічного розвитку та прогнозуванням висвітлює А. Брушлинський.

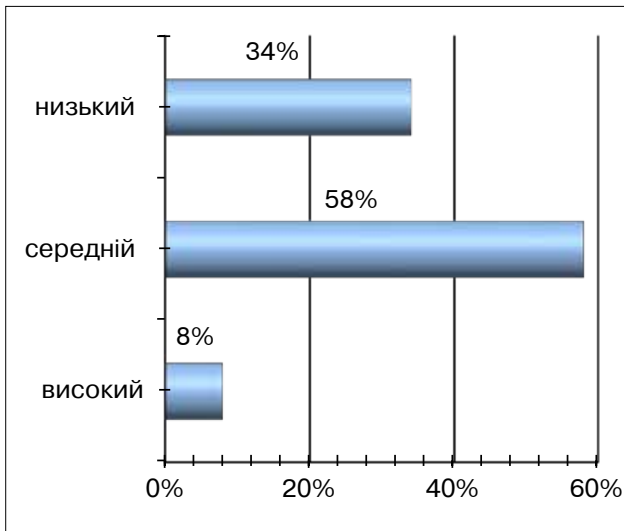
Аналіз розглянутого матеріалу свідчить, що прогнозування в мисленні можна окреслити як пошук та відкриття істинного, невідомого, як носій визначених і все більш окреслених відносин та водночас формування критеріїв, за якими здійснюється пошук. Оскільки мислення завжди є цілепокладанням, власне прогнозування в ньому тлумачиться як певне суб'єктивне узагальнення, що впливає з минулого досвіду, коли вирішуються аналогічні завдання (Рибалка, 2013).

Однією із провідних характеристик професійного мислення є творча здатність фахівця бачити процеси, явища, ідеї в розвитку, динаміці, яка є провідною характеристикою як творчого мислення, так і творчої особистості.

Креативність як здатність до нестандартного конструктивного мислення і поведінки, а також до усвідомлення та розвитку особистісного і професійного досвіду вкрай необхідна фахівцю в галузі психології як у професійному спілкуванні, так і у вирішенні професійно-психологічних завдань.

2. Методологія та методи

Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань нами застосовувалися загальнонаукові методи дослідження: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних і експериментальних даних. Здійснений теоретичний аналіз особливостей дивергентного мислення особистості передбачає підбір діагностичних методик для виявлення особливостей дивергентного мислення у студентів. Вивчення феномену дивергентного мислення психологів дає підстави стверджувати, що аналіз психолого-педагогічних умов його розвитку саме на етапі профе-

Рис. 1. Рівень відображення показника гнучкості у студентів за методикою Дж. Гілфорда

Рис. 2. Розподіл показника швидкості у студентів за методикою Е. Торренса

сійного становлення майбутніх психологів у системі ЗВО необхідний.

Із метою дослідження особливостей креативного мислення використано такі методики: тест Дж. Гілфорда (модифікований), тест творчого мислення Е. Торренса «Фігурна форма», тест вербальної креативності (RAT) С. Медніка (адаптація А. Вороніна, дорослий варіант), опитувальник креативності Д. Джонсона.

3. Результати та дискусії

З огляду на вищезазначені міркування, наша експериментальна робота щодо дослідження дивергентного мислення в майбутніх психологів проводилась на базі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гна-

тюка зі студентами II–III курсів спеціальності «Психологія». В експерименті брали участь 64 студенти віком від 18 до 22 років. Розв'язання даної проблеми вбачається в комплексному використанні різноманітних методів. Такий різновид методик, який був використаний, немає негативних характеристик, результати є об'єктивними і не ускладнюють роботу зі студентами. Саме на висновках даного дослідження буде ґрунтуватися програма тренінгових занять «Розвивай у собі творчість».

Проаналізуємо детальніше результати методики Дж. Гілфорда, які дають можливість оцінити креативність і творче мислення студентів за такими показниками, як швидкість, гнучкість, оригінальність і точність. Так, за показниками швидкості переважає середній рівень у 62% обстежуваних, який відображає здатність до створення словесно сформульованих ідей і вимірюється числом даних відповідей, які відповідають вимогам тесту, а також характеризує один із проявів продуктивності мислення.

Середній рівень (58% обстежуваних) переважає за показниками гнучкості, що відображає здатність знаходити й ухвалювати безліч рішень, продукувати безліч ідей у несподіваних ситуаціях; без зусиль переходити від однієї проблеми до іншої, не обмежуватися однією думкою. Отримані кількісні результати можна зобразити у вигляді діаграми (рис. 1).

За показниками оригінальності переважає низький рівень (60% обстежуваних), який характеризується невмінням висувати ідеї, які відрізняються від очевидних, загальноновідомих, загальноприйнятих і банальних. Низькі результати характеризуються низькою інтелектуальною активністю.

У процесі діагностики використано тест творчого мислення «Фігурна форма» Е. Торренса, який визначає рівень розвитку творчого мислення за такими показниками, як: швидкість, гнучкість, оригінальність і розробленість. За показниками швидкості переважає низький рівень у 45% обстежуваних, що свідчить про загальмованість, інертність або недостатню мотивованість студентів. Даний показник відображає здібність до створення великої кількості словесно сформульованих ідей, які відповідають вимогам тесту. Отримані кількісні результати можна зобразити у вигляді діаграми (рис. 2).

За показниками гнучкості переважає низький рівень у 50% обстежуваних. Дані свідчать про ригідність мислення студентів, обмеженість інтелектуального розвитку, низьку інформованість або низьку мотивацію. Характеристика цього показника пов'я-

зана зі здатністю швидко і без особливих зусиль зосереджуватись на кількох думках. Низький рівень за даним показником свідчить про те, що студентам важко осмислювати інформацію в одному контексті аби використати її в іншому, долати стереотипні методи вирішення, невміння відмовлятися від невдалої гіпотези. Половина обстежуваних не готові до інтелектуального ризику та непередбачуваних ситуацій.

Середній рівень за показниками оригінальності переважає у 55% обстежуваних студентів, що свідчить про здатність до генерації ідей, які відрізняються від загальноприйнятих, парадоксальних, несподіваних рішень, своєчасно і конструктивно вирішити проблеми, розмежовувати продуктивні та непродуктивні прояви творчої активності. Показники середнього рівня розробленості в майбутніх психологів (51% обстежуваних) свідчать про середні показники успішності студентів, які дещо схильні до винахідливої і конструктивної діяльності. Цей показник характеризується здатністю вдосконалювати об'єкт шляхом додавання деталей до дослідницької діяльності, вибирати адекватне вирішення проблеми, аналізувати та синтезувати ідеї.

Ураховуючи результати комплексного дослідження та зробивши аналіз рівня виконання робіт студентів, ми виділили чотири групи за рівнями розвитку креативності майбутніх психологів, обчисливши їх процентні співвідношення. Низький рівень розвитку дивергентного мислення, що характеризується схематичними, стандартними, позбавленими деталей малюнками, виявили у 21% студентів. Майбутні психологи, яких ми умовно об'єднали у групу із середнім рівнем розвитку дивергентного мислення, зазвичай промальовували предмети більш детально, домальовуючи різні частини до фігури. Виконуючи завдання, вони фантазували, включаючи зображуваний предмет в уявний сюжет. Окремі студенти у процесі перетворення фігури створювали нові предмети. У цих обстежуваних добре розвинена уява, яка дозволяла створювати нові цілісні композиції. Студентів цієї групи налічується 46%. Третя група – це студенти з рівнем розвитку дивергентного мислення вище середнього (25% обстежуваних). Малюнки таких студентів були більш оригінальними, проте траплялися рідше. У 8% студентів виявили високий рівень розвитку дивергентного мислення, високу здатність породжувати різноманітні нерегламентовані, нестандартні композиції.

За результатами тесту вербальної креативності С. Медніка переважає середній рівень (46% обстежуваних) вербальної

креативності за індексом оригінальності, що свідчить про пристосування до семантичного матеріалу, під час якого потрібно змінювати чи поєднувати зміст таким чином, щоб виходили нові, незвичні, розумні чи штучні ідеї. Щодо індексу унікальності у студентів переважає низький рівень (49% обстежуваних), що характеризує невміння людини створювати нові образи, асоціації, розвивати та продукувати нові ідеї.

За показниками експериментального дослідження ми з'ясували, що результати розмістилися в діапазоні від низького до середнього рівнів, що потребує їх подальшого розвитку. Очевидний той факт, що, постійно спілкуючись у професійній діяльності з іншими людьми, своїми реальними чи потенційними клієнтами, їхнім оточенням, психолог не може бути успішним, не виявляючи повною мірою різних якостей креативності, як-от: швидкість, точність, оригінальність мислення, багата уява, схильність до апперцепції і прогнозування, структурованість і організованість професійного мислення тощо. Креативність допомагає психологу знаходити оригінальні рішення різноманітних професійно-психологічних завдань різних напрямів.

Для статистичного дослідження взаємозалежності між змінними використаних тестів проведено *кореляційний аналіз*.

Порівнюючи показники творчого мислення (швидкість, гнучкість, оригінальність, розробленість) за допомогою тесту творчого мислення Е. Торренса, ми дійшли висновку, що дуже високий рівень взаємозв'язку існує між показником швидкості та гнучкості (0,844). Це означає, що можна з упевненістю стверджувати, що людина, яка має хороші показники швидкості, здатна швидко орієнтуватися в новій ситуації, обдумувати й ухвалювати рішення, переключатися з одного класу об'єктів на інший, висувати різноманітні ідеї, переходити від одного аспекту питання до іншого, використовувати відмінні стратегії розв'язання проблем.

Також високий рівень взаємозв'язку між показниками гнучкості й оригінальності (0,657), а це свідчить про здатність і бажання висловлювати ідеї, які відрізняються від загальноприйнятих, які є звичними й очевидними, інколи банальними. Високі показники оригінальності відображають високу інтелектуальну активність і неконформність. Дані кореляційного аналізу також відображають позитивні зв'язки між показниками швидкості та розробленості (0,807), що свідчить про високу успішність, здатність людини до винахідницької та конструктивної діяльності.

Висновки

Резюмуючи отримані результати, можна зробити висновок про те, що загалом усі компоненти дивергентного мислення, які ми досліджували, у наших обстежуваних виявились на низькому та середньому рівнях. Розвиток творчого мислення в майбутніх психологів можна покращити шляхом організації спеціальних видів роботи, зокрема проведення розвиваючих занять у закладі вищої освіти та створенням сприятливих умов у колективі студентів із метою актуалізації та сприяння розвитку творчого мислення в ранній юності, саморозкриття та самопізнання. Даних недоліків частково можна уникнути розробленням і реалізацією тренінгової програми «Розвивай у собі творчість».

Фахова підготовка майбутніх психологів здійснюється в умовах лавиноподібного

застосування інформаційних технологій, що призводить до автоматизації розумової праці й алгоритмізації мислительних процесів. Тому особливої актуальності набуває питання розвитку дивергентного мислення, провідне місце посідає проблема виховання та навчання особистості креативної, творчої, здатної генерувати та впроваджувати нове (нові ідеї та задуми, нові підходи, нові рішення). Саме розвиток творчого мислення допомагає вдосконалити будь-яку діяльність, самовдосконалюватись і досягати високих результатів у своїй професійній діяльності та житті.

Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо в обґрунтуванні психолого-педагогічних умов розвитку дивергентного мислення студентів і апробації тренінгової програми розвитку креативного мислення в майбутніх психологів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богоявленская Д. Психология творческих способностей. Москва, 2009. 320 с.
2. Макаренко Н. Внутрішня мотивація як чинник креативного мислення майбутніх практичних психологів. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. Київ, 2007. Вип. 33. С. 340–348.
3. Рыбалка В. Формула особистості і персонологічне мислення. *Психологія та суспільство*. 2013. № 4. С. 88–100.
4. Саннікова О. Багатовимірна концепція особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 1. С. 15–21.
5. Assessing creativity: a guide for educators : research monograph / D. Treffinger et al. 2002. 97 p.

REFERENCES:

1. Bogoiavlenskaia D.B. (2009). *Psikhologiya tvorcheskikh sposobnostei [Psychology of creative abilities]*. Moskva [in Russian].
2. Makarenko N.M. (2007). Vnutrishnia motyvatsiia yak chynnyk kreatyvnoho myslennia maibutnikh praktychnykh hpsykholohiv [Intrinsic motivation as a factor of creative thinking of future practical psychologists]. *Naukovy zapysky Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostyuka APN Ukrainy – Scientific notes of the GS Psychology Institute Kostyuk APS of Ukraine*. 33, 340–348 [in Ukrainian].
3. Rybalka V.V. (2013). Formula osobystosti i personolohichne myslennia. [Formula of personality and personal thinking]. *Psykhologhiia ta suspilstvo – Psychology and society*, 4, 8–100 [in Ukrainian].
4. Sannikova O.P. (2013). Bahatovymirna kontseptsiiia osobystosti [Multidimensional concept of personality]. *Problemy suchasnoi psykhologii – Problems of modern psychology*, 1, 15–21 [in Ukrainian].
5. Treffinger D., Young G., Grover C., Selby E., Shepardson C. (2002). Assessing creativity: a guide for educators. Research monograph. P. 97.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2019.

The article was received 25 July 2019.